

Raymond Detrez

De Balkan

Een geschiedenis

Houtekiet

Antwerpen / Amsterdam

Inhoud

	Woord vooraf	7
1	De Balkan: talen, religies, volken	13
2	Wat voorafging	21
3	Het Osmaanse bestuur	39
4	Van Mohács tot Passarowitz	57
5	<i>Discrimination without persecution</i>	71
6	De achttiende eeuw	91
7	Rationalisme, Verlichting en civiel nationalisme	103
8	De <i>Tanzimat</i>	119
9	De ontdekking van het eigen volk	139
10	Griekenland en de Grote Idee	153
11	Servië en Garašanins <i>Ontwerp</i>	175
12	Bosnië-Herzegovina en Montenegro	195
13	Bulgarije: het einde van het ‘dubbele juk’	217
14	Onderaan in de pikorde – Albanië	239
15	Oorlog om Macedonië	253
16	De Eerste Wereldoorlog	277
17	Na de Grote Catastrofe: Griekenland	293
18	Het Eerste Joegoslavië	311
19	Bulgarije: van ‘boerensocialisme’ tot ‘monarcho-fascisme’	331
20	Albanië: republiek, koninkrijk, kolonie	349
21	De Tweede Wereldoorlog	363
22	Koude Oorlog	385
23	Bulgarije – de ‘zestiende republiek’	395
24	Tito’s Joegoslavië	415
25	Stalinistisch Albanië	437

26	Griekenland: de moeizame weg naar democratie	451
27	Het einde van de communistische regimes	473
28	Oorlog en burgeroorlog in Joegoslavië	489
29	Kosovo – de uitgestelde oorlog	509
30	Macedonië – ‘land in de wachtkamer’	529
31	Euro-Atlantische integratie	549
32	De Westelijke Balkan	563
	Tot besluit	585
	Aanbevolen literatuur	589
	Register	595

Woord vooraf

De *Balkan – een geschiedenis* is het derde deel van een ‘trilogie’ over de geschiedenis van Oost-Europa. Eerder verschenen *Rusland – een geschiedenis* (Houtekiet 2008, tweede, uitgebreide editie 2015) en *Centraal-Europa – een geschiedenis* (Houtekiet 2013). Beide publicaties waren bewerkingen van cursusboeken die ik had geschreven voor mijn studenten in Gent en Leuven. Ook *De Balkan – een geschiedenis* is ontstaan uit zo’n cursusboek, maar is tegelijk ook veel meer de vrucht van eigen onderzoek naar diverse aspecten van de geschiedenis van de Balkanvolken en van een bijna vijftig jaar lange persoonlijke betrokkenheid bij hun dagelijkse wel en wee.

Met ‘de Balkan’ wordt de (cultuur)historische regio in Zuidoost-Europa bedoeld waar vanaf de veertiende eeuw de verspreidingsgebieden van het orthodoxe christendom en de islam of van de Byzantijnse en de Osmaanse beschaving elkaar hebben overlapt. De orthodoxe wereld is veel groter dan alleen de Balkan en dat geldt ook voor de islamitische wereld, maar alleen op de Balkan (en in Anatolië, dat vóór de twintigste eeuw niet van de Balkan is los te denken) hebben beide eeuwenlang op elkaar ingewerkt. Sinds de Balkan in de negentiende eeuw werd gemoderniseerd is de westerse cultuur van de Verlichting de derde component van wat we de identiteit van de Balkan zouden kunnen noemen.

Balkan is een Turks woord dat beboste berg betekent. Alle beboste bergen kunnen *balkan* worden genoemd, maar dé Balkan – in het Turks *Koca Balkan* of Grote Balkan – was de Haimos, het indrukwekkende, zeshonderd kilometer lange gebergte in Bulgarije, dat in de oudheid werd beschouwd als de ruggengraat van de wereld. De Grieken noemden het hele gebied *hē chersonēsos tou Haimou*, het schiereiland van de Haimos. In 1808 verving de Duitse geograaf August Zeune in zijn boek *Gea. Versuch einer wissen-*

schaftlichen Erdbeschreibung 'Haimos' door 'Balkan' en bedacht zo de benaming *Balkanhalbeiland*, Balkanschiereiland, die vertaald in alle Europese talen gebruikelijk werd. 'De Balkan' is dus een gebergte en, als korte vorm van 'Balkanschiereiland', een synoniem van Zuidoost-Europa.

Al sinds de negentiende eeuw roept 'de Balkan' negatieve associaties op. De term werd gelanceerd aan de vooravond van een tijdperk in de Europese geschiedenis, waarin het schiereiland de internationale gemeenschap, toen nog 'grote mogendheden' geheten, in het kader van de Oosterse Kwesitie steeds meer zorgen baarde. De doorsnee West-Europeaan wist toen naar verluidt van de Balkan minder af dan van Centraal-Afrika, wat maakte dat de beeldvorming niet door kennis werd gehinderd. De Balkan werd ook gelieerd aan Byzantium, waarvan de geschiedenis volgens Hegel 'een doorlopende reeks van duizend jaar verraad, zwakheid, gemeenheden en karakterloosheid' was en aan het Osmaanse Rijk, dat doorging voor 'de zieke man van Europa'.

De Balkan verwierf definitief zijn kwalijke reputatie tijdens de Balkanoorlogen van 1912-1913 en de Eerste Wereldoorlog. Daaraan werd erg bijgedragen door het *Report of the International Commission To Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars* dat het Carnegie Endowment for International Peace in 1914 publiceerde. Daarin werden de misdaden tegen de menselijkheid waaraan de diverse strijdende partijen zich tijdens die oorlogen hadden schuldig gemaakt uitvoerig beschreven. Hoewel die misdaden niet essentieel verschilden van de misdaden die in elke oorlog worden bedreven, staat de Balkan sindsdien bekend om zijn bloeddorst en barbaarsheid, ingegeven door eeuwenoude, irrationele etnische haat. In diezelfde tijd vond in diverse Europese talen ook de term 'balkanisering' ingang, in de betekenis van de verbrokkeling van grote gehelen, in de eerste plaats staten, maar ook partijen en allerlei andere organisaties, tot elkaar vijandig gezinde en niet levensvatbare kleinere entiteiten. Dat tijdens de Balkanoorlogen precies het omgekeerde gebeurde – de Balkanstaten vergrootten hun grondgebied met delen van het Osmaanse Rijk en werden daardoor demografisch en economisch juist veel levenskrachtiger – is typerend voor de genoemde onwetendheid. In de collectieve verbeelding van de West-Europeanen ontstond een imaginaire Balkan, die met de reële Balkan nog weinig te maken had. De (burger)oorlogen in Joegoslavië op het einde van de twintigste eeuw leken dat beeld van de Balkan te bevestigen. Die oorlogen bleven weliswaar beperkt tot sommige streken in sommige deelstaten van slechts één Balkanland, Joegoslavië, maar werden in de media niettemin steevast als 'Balkanoorlogen' bestempeld, alsof het

hele schiereiland bij die oorlogen betrokken was en ze op een of andere manier typerend waren voor de Balkan in zijn geheel.

In het laatste decennium van de twintigste eeuw – de tijd van het Verdrag van Maastricht in 1992 – werd aan het negatieve beeld van de Balkan ook bijgedragen door de pogingen om met behulp van de Balkan een Europese identiteit te construeren. Dat gebeurde volgens het procedé van de systematische oppositie, waarbij bepaalde eigenschappen aan een ander worden toegeschreven met de bedoeling de eigen kwaliteiten extra in de verf te zetten. De lidstaten van de Europese Unie slechtten hun grenzen, zo werd beweerd, terwijl op de Balkan – eigenlijk alleen in Joegoslavië – politici en militairen juist nieuwe grenzen creëerden. De Europese Unie had het nationalisme achter zich gelaten, terwijl het op de Balkan juist nieuw leven werd ingeblazen. De Europese Unie werd gekenmerkt door etnische en religieuze tolerantie, de Balkan door etnische en religieuze onverdraagzaamheid. Kortom, de Europese Unie was alles wat de Balkan niet was – en omgekeerd.

De in de Verenigde Staten levende Bulgaarse historica Maria Todorova noemde de set van negatieve vooroordelen ten aanzien van de Balkan ‘Balkanisme’. De term was geënt op oriëntalisme, waarmee Edward Said in zijn *Orientalism* de vooroordelen over het (islamitische) Oosten aanduidde. Er bestaan echter grote verschillen tussen beide. Voor een West-Europeaan was de Balkan nooit zo totaal anders en vreemd als de Oriënt. Todorova wees op het dubbele of dubbelzinnige, semikarakter van de Balkan zoals die in het Westen wordt waargenomen. Dat laat zich het best illustreren aan de hand van de religieuze situatie: in de aanwezigheid van moslims zijn de orthodoxe christenen op de Balkan voor katholieken en protestanten medechristenen, maar blijven de moslims buiten beeld, dan worden de orthodoxe christenen oosterse christenen en behoren niet langer meer tot ‘ons’, westerse christenen. De dubbele perceptie van de bewoners van de Balkan als nu eens ‘wij’, dan weer ‘de ander’ speelt *vice versa* ook een wat ondermijnende rol in de net beschreven poging om de Europese identiteit te definiëren in oppositie met die van de Balkan: West-Europa blijkt immers ook vaak uit hetzelfde hout te zijn gesneden als de Balkan: de etnische en religieuze onverdraagzaamheid, het nationalisme en separatisme, die een aantal makers van de Europese identiteit graag toeschreef aan de Balkan, blijken net zo goed deel uit te maken van de eigen Europese geschiedenis en identiteit. De Balkan was voor hen de Bijbelse bok waarop ze alle zonden van Europa laadden en die ze vervolgens de woestijn instuurden, in de – inmiddels ijdel gebleken – hoop dat Europa zich nooit meer aan die zonden zou schuldig maken.

De volgende morbide vergelijkingen zijn niet bedoeld om de Balkan vreedzamer te doen lijken dan hij is of om het geweld te banaliseren; ze willen de lezer alleen helpen zijn of haar idee van de *otherness* van de Balkan ten aanzien van Europa te nuanceren. De beruchte represailles van het Osmaanse leger bij de onderdrukking van de Bulgaarse Aprilopstand van 1876, bekend als de *Turkish Atrocities* of de *Bulgarian Horrors*, maakten volgens Bulgaarse bronnen 30.000 slachtoffers. Ongeveer hetzelfde aantal slachtoffers viel volgens socialistische bronnen bij de onderdrukking van de opstand van de Parijse *communards* tijdens de *Semaine Sanglante* vijf jaar eerder. In de Balkanoorlogen van 1912-1913 vielen bijna 400.000 doden; in de slag aan de Somme vijf jaar later meer dan een miljoen. In de Joegoslavische (burger)oorlogen van de jaren 1990 kwamen ongeveer 150.000 mensen om het leven; tijdens de Spaanse burgeroorlog in de jaren dertig een half miljoen. (Beide landen hadden op het moment van de feiten ongeveer een even grote bevolking van 23 à 24 miljoen mensen.) Servische milities onder leiding van Ratko Mladić brachten in september 1995 bij Srebrenica op enkele dagen naar verluidt 8000 mannen en jongens om. Een Duits *Sonderkommando* vermoordde in september 1941 bij Babi Jar in één actie die ongeveer even lang duurde 33.000 Kiëvse Joodse mannen, vrouwen en kinderen. Misschien deugt de Balkan niet, maar de rest van Europa heeft weinig redenen om zich beter te voelen.

Als om vanuit een misplaatste *political correctness* de Balkanvolken te beschermen tegen de negatieve connotaties van het woord 'Balkan' werd het in de jaren negentig in benamingen van instellingen, publicaties, universitaire opleidingen, verdragen en dergelijke systematisch vervangen door 'Zuidoost-Europa'. Dat deden ook de Balkanvolken zelf, bij wijze van pr-maatregel en met de idee dat het, op het moment dat ook zij aan de deur van de Europese Unie aanklopten, wellicht loonde om een naam te gebruiken die duidelijk liet verstaan dat ook de Balkan een deel van Europa was. 'Balkan' dook als onderdeel van een officiële benaming terug op in 2008, toen de Europese Commissie de aandacht van het Europese Parlement vroeg voor de Westelijke Balkan. Het zal vermoedelijk wel toeval zijn dat de term 'Balkan' zijn rentree maakte toen de integratie van de westelijke Balkanlanden in de Europese Unie maar niet wilde opschieten en de Balkan opnieuw als een probleemgebied werd waargenomen.

Voor ik mijn verhaal begin moet ik de lezer bezighouden met enkele triviale, maar politiek gevoelige problemen. Aangezien geen van de moderne Balkanstaten dateert van vóór de negentiende eeuw, is het gebruik van de namen van die landen om de plaats aan te geven waar zich voor die tijd bepaalde historische gebeurtenissen afspeelden eigenlijk een anachronisme. Bovendien lijkt zulk gebruik op een of andere manier de vanzelfsprekendheid van het ontstaan van die moderne staten te suggereren. Dit is nog meer het geval bij het gebruik van de namen van moderne naties ter aanduiding van bevolkingsgroepen van vóór de negentiende eeuw. Ik gebruik die namen van landen en volken op de vertrouwde, maar misleidende manier enkel om het niet ingewikkelder te maken dan het is: 'Noord-Bulgarije' zegt de meeste lezers vandaag meer dan 'Moesië', maar ondertussen blijft het zo dat toen het gebied ten zuiden van de Donau 'Moesië' heette niets het latere ontstaan een Bulgaarse staat deed vermoeden.

De namen van steden, bergen en rivieren worden in dit boek in principe gespeld zoals in de officiële taal van het land waar ze zich vandaag bevinden, tenzij er vertrouwde Nederlandse benamingen bestaan (zoals Athene, Boekarest en Belgrado voor Athina, București en Beograd). Om die reden koos ik ook voor Kosovo in plaats van Kosova, zoals Kosovo in het Albanees heet. Minder bekende benamingen van antieke en middeleeuwse steden werden meteen vervangen door hun hedendaagse naam: dus niet Singidunum, maar Belgrado; niet Serdica, Triaditsa of Sredec, maar Sofia. Wanneer mag worden aangenomen dat de lezer vertrouwd is met de oude naam of het gebruik van de hedendaagse al te gek overkomt, heb ik die oude naam gebruikt. Ik heb het dan ook over het concilie van Nicaea in 325 en niet van Iznik en over het patriarchaat van Constantinoepel en niet van Istanbul. De namen van vorsten en andere historische figuren worden in de regel – tenzij ze een ingeburgerde Nederlandse vorm hebben – weergegeven zoals ze vandaag in hun land van herkomst luiden: Grieks *Georgios*, Bulgaars *Georgi*, Albanees *Gjergj*, Servisch Đorđe, Romeens *Gheorghe* enzovoort, voor 'Joris'. Dat lijkt pedant, maar in de praktijk zijn de vele Jorissen zo gemakkelijker uit elkaar te houden. De Griekse namen van Byzantijnse keizers, patriarchen, geleerden en krijgslui worden op de Latijnse manier gespeld, zoals in de byzantinologische literatuur gebruikelijk is, weer tenzij er Nederlandse vormen bestaan.

Zoals het tamelijk ongebruikelijk is de namen van personen uit de Byzantijnse tijd te transcriberen op een manier die de uitspraak van het moderne Grieks weergeeft (al werd het Grieks wel al ongeveer sinds het begin van onze jaartelling op de manier van vandaag uitgesproken), is

het ook ongebruikelijk namen van personen uit de negentiende eeuw of later te spellen op de manier van het antieke Grieks of op z'n Latijns. Dat betekent dat er op een gegeven moment in dit boek van het ene op het andere transcriptiesysteem moest worden overgeschakeld. De aanvang van de moderne tijd op het einde van de achttiende eeuw leek een geschikt moment, maar uiteindelijk gaf het comfort van de lezer de doorslag.

Namen uit talen als het Bulgaars, Macedonisch en Servisch die het cyrillische schrift gebruiken worden weergegeven met Latijnse letters. Er bestaan verschillende manieren om dat te doen. Ik koos voor de 'wetenschappelijke' manier, waarvan het resultaat nauwelijks verschilt van de Latijnse schrijfwijze van het Servisch. Russische namen worden gespeld volgens het transcriptiesysteem dat in vertalingen en in de media algemeen gebruikelijk is (met *sj*, *ts*, *tsj*, *zj* en *y* voor ш, ц, ч, ж en ы).

Tot in het begin van de twintigste eeuw gebruikten de orthodoxe christenen de juliaanse kalender, ook 'oude stijl' genoemd. De juliaanse kalender liep in de achttiende eeuw elf dagen achter op onze gregoriaanse kalender, in de negentiende eeuw twaalf en in de twintigste eeuw dertien dagen. In dit boek wordt – tenzij anders vermeld – voor de datering van gebeurtenissen voorafgaand aan de invoering van de gregoriaanse kalender meestal de 'oude stijl' gebruikt. Bij de datering van gebeurtenissen waarbij ook westerse landen betrokken waren (bijvoorbeeld de ondertekening van internationale verdragen), wordt de gregoriaanse tijdrekening gehanteerd. Waar dit relevant is, worden beide dateringen aangegeven. De invoering van de gregoriaanse kalender gebeurde in Albanië in december 1912, in Bulgarije op 14 april 1916, in Roemenië op 14 april 1919, in Joegoslavië op 18 maart 1919, in Griekenland op 23 maart 1924.